УДК 343.31.000.94

О. С. Сотула, доц.

Херсонський юридичний інститут Національного університету внутрішніх справ,
кафедра кримінального права, кримінального процесу і криміналістики,
вул. Фонвізіна, 1, Херсон, 73000, Україна

ПОНЯТТЯ ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОГО ЧИ ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА В ІСТОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню історії понять — *державний та громадський діяч*, посяганню на життя державного чи громадського діяча, змінам законодавства щодо цієї категорії злочинів, ознак та елементів складу цього злочину. Стверджується необхідність урахування досвіду попередніх вітчизняних правових систем для удосконалення норми кримінального законодавства України про відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, посягання на життя державного чи громадського діяча.

Стабільність і надійність державної влади завжди залежала від того, наскільки ефективно вона охороняла своїх представників від злочинних посягань на їх життя, здоров'я та недоторканість. Зрозуміло, що завжди переважна роль у забезпеченні такого захисту віддавалася кримінальному законодавству.

Не було винятком у цьому питанні і кримінальне законодавство дореволюційної Росії, — важливе джерело вітчизняного кримінального закону. Вперше в руському законодавстві ст. 9 Судебника 1497 року Івана III, маючи у своїй основі ст. 7 Псковської Судної грамоти, перелічуються особливо небезпечні злочини проти держави і церкви, а також діяння, вчинені феодально-залежним населенням проти своїх панів[4, 62-84].

На першому місці згадується "государский убойца". Словник Ожегова тлумачить вираження "государский" як утворене від застарілого "государь", що у стародавнійній Русі означало: князь-правитель[3, 135]. Тобто, це можна трактувати як посягання на життя особи, що наділена верховною владою. Більшість авторів додержуються саме такої точки зору[9, 40]. Але дехто це визначення тлумачить як "убивцю свого пана". Саме так перекладає цей вислів Герберштейн[4, 69]. У будь-якому випадку введення спеціального поняття "государский убойца" і встановлення смертної кари для осіб, що вчинили це діяння, обумовлювалося частими випадками виступу залежного населення проти своїх панів і необхідністю захисту життя представників пануючого класу. Крім того, осіб, що вчинили злочин проти влади та особи великого князя Судебник 1497 року згадує про "подымщика" та "коромольника". Крамола (словник Ожегова тлумачить слово як застарілу форму назви змови, заколоту)[3, 217] згадується, наприклад, у договорі князя Семена Івановича (сина Калити) із братами на початку 30-х років XIV ст. стосовно боярина Олексія Хвоста, що "вшел у коромолу до великого князя". Спочатку крамола виявлялась головним чином у "від"їздах" князів і бояр, що намагалися зберегти свою самостійність. Крамольник і його діти позбавлялися боярського чина і права на майно, але не підлягали ще кримінальному покаранню. У боротьбі з великокнязівською владою великі бояри чинили пряму зраду, змову й інші дії, спрямовані проти влади та життя самого великого князя.

© О. С. Сотула, 2003

Можна припустити, що крамольник, який посягав на державний лад чи особу великого князя, карався навіть за голий умисел. Так, у 1456 році за колишні діяння і за підозрою в намірах крамоли був засланий в Углич серпухівський князь Василь Ярославович[4, 70]. Безсумнівно, що крамола інкримінувалася і всім представникам низів феодального суспільства, що вступали у відкриту боротьбу з пануючим класом.

Соборне уложення 1649 року, на нашу думку, недостатньо повно і точно визначало склади державних злочинів, межі застосування формули "государево слово и дело", тобто політичної обумовленості того чи іншого вчиненого злочину. Її офіційне тлумачення було дано в спеціальному указі Сенату в січні 1714 року. У ньому говорилося: "Кто напишет или словесно скажет за собой государево слово или дело, и тем людям велено писать и сказывать в таких делах, которые касаютца о здравии царского величества или высокомонаршеской чести или ведают бунт или измену"[2, 26].

Загострення класової боротьби, прагнення дворянства зміцнити свою диктатуру вимагали посилення каральної політики держави. Соборне уложення 1649 року продовжувало застосовуватися на початку XVIII ст., так само як і Новоуказній статті, але багато норм права XVII ст. фактично втратили силу після державних перетворень початку XVIII ст., що пов'язані з ім'ям Петра I. Законодавча діяльність Петра I в галузі кримінального права була надзвичайно інтенсивною. Дослідники нараховують тільки указів кримінально-правового характеру 392[2, 45]. Крім того, багато кримінально-правових норм містилися в різних актах (інструкціях, наказах, регламентах і т. п.), що визначали правовий статус різних ланок державного апарату.

Ось кілька прикладів подібних указів, цікавих для досліджуваної проблеми. Так, 25 січня 1715 року іменним царським указом визначалися державні злочини "за першими двома пунктами":

1) про всякий злий намір проти персони його величності чи зраду;
2) про збурювання чи бунт.

За тяжкістю до найбільш небезпечних державних злочинів указ визначав ще викрадення скарбниці.

Указом 25 січня 1715 р. наказувалося також доповідати про всякий злий намір проти персони його величності, про збурювання чи бунт, про викрадення скарбниці самому государю чи у нього "на дворе, без всякого страха, ибо доносчикам, как примеры показывают, всегда было жалованье, а о протчих делах доносить, кому те дела поручены, а писем не подметывать"[5, 315]. Пізніше, відповідно до указу 1718 року у якості "государева слова и дела", стали розглядати тільки всякий злий намір проти персони його величності і збурювання чи бунт[5, 315]. Питання про відповідальність за державні злочини і встановлення за них найбільш тяжких покарань привертало увагу Петра I постійно. Так, доручаючи Сенату укласти проект Уложення про покарання, Петро вимагав класифікації злочинів на державні і партикулярні. За державні злочини повинна була встановлюватися смертна кара або страта політична [2, 47].

Петро I розумів недосконалість діючого у Росії законодавства. Ще указом 1695 року наказувалось усім приказам скласти виписки зі статей, що могли б поповнити Уложення і Новоуказні статті, і ці виписки мати до царського указу[1, 185]. У 1700 році Петро видав указ про складання нового Уложення. Але воно не було навіть підготовлене. У 1714 році було дано ще одне розпорядження про складання Уложення, але і воно залишилося нереалізованим. Робилася спроба систематизації нового законодавства шляхом приєднання його або до Уложення 1649 року, або до регламентів. При цьому пропонувалося виявлені протиріччя новими указами Уложенню вирішувати справи на підставі указів[1, 186].

При кінці царювання Петра I, у 1720-1725 р., знову розгорнулися кодифікаційні

роботи, що теж не мали помітних результатів, але залишився великий архівний матеріал[1, 186].

Найбільший інтерес із кримінально-правових документів петровского часу представляє Артикул військовий 1715 року з коротким тлумаченням. Про його походження в історичній і юридичній літературі немає єдиної думки. Деякі дореволюційні дослідники заперечували самостійний характер Артикула військового, вважаючи його перекладом на російську мову іноземного закону[8, 20]. Однак вивчення історії напрацювання Артикула військового, а також аналіз його змісту переконливо свідчать про інше — це оригінальна пам'ятка російського права, що зіграла велику роль у розвитку кримінального і кримінально-процесуального законодавства царської Росії.

Глава III Артикула військового 1715 року "О команде, предпочтении и почитании высших и нижних офицеров, и о послушании рядовых" містить насамперед описи складів державних злочинів. У перших артикулах говориться про посягання на государя, на його статус як монарха, глави держави. Артикули 18 — 20 можна порівняти зі статтями глави II Соборного уложення 1649 року. Але Соборне уложення значно менш виразно формулює склади злочинів, пов'язаних із посяганням на життя, здоров'я государя[1, 187].

Артикули 18, 19, 20 визначають суть абсолютної влади монарха, встановлюють відповідальність за злочини, що називалися "государевым словом и делом" -тобто політичні. В артикулі 19 встановлено, що: "Есть ли кто подданный войско вооружит или оружие предприимет против его величества, или умышлять будет помянутое величество полонить или убить, или учинит ему какое насилство, тогда имеют тот и все оныя, которыя в том вспомогали, или совет свой подавали, яко оскорбители величества, четвертованы быть, и их пожитки забраны"[5, 331]. Мова, таким чином, йде про державну зраду, про озброєний виступ проти царя, про злочинні дії, спрямовані особисто проти монарха. Розрізняються організатори і співучасники злочину: ті, хто допомагав, давав пораду. Усі вони каралися однаково. У тлумаченні до артикула 19 зазначено: "Такое же равное наказание чинится над тем, которого преступление хотя к действу и не произведено, но токмо его воля и хотение к тому было, и над оным, которой о том сведом был, а не известил"[5, 331-332]. Тобто дається чітке визначення "голого умислу". Установлювалося покарання і за недонесення про злочин (що характерно і для Соборного уложення). Дуже важливо, у тлумаченні до артикула 19 вперше вжитий термін "злочин". У даному випадку він означав порушення закону, порушення норм, визначених Артикулом військовим.

Великим кроком у законодавчому оформленні та закріпленні кримінально-правових норм, пов'язаних з посяганням на вищих осіб Російської імперії було прийняття Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року[6, 212-246].

Державні злочини виділяються в окремий розділ, перша глава якого чітко визначає пріоритетне коло вищих осіб, інтереси яких підлягають захисту спеціальною кримінально-правовою нормою. Потерпілими від злочинів, що передбачені ст. 263-266 Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року могли бути лише "священна особа государя-імператора" та члени імператорського дому.

Об'єктивна сторона злочину, предбаченого ст. 263, складається в діянні, що спрямоване проти життя, здоров'я та гідності государя-імператора, а також у позбавленні його волі. При цьому має місце вказівка на спеціальну мету скоєння злочину — скинення з престолу, позбавлення государя-імператора верховної влади або ж обмеження права цієї верховної влади.

Таким чином, на відміну від попередніх кримінально-правових актів, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року прямо

вказувалося, що об'єктом кримінально-правової охорони при скоєнні державних злочинів виступали тепер не тільки життя, здоров'я та гідність особи государя-імператора, але і державна верховна влада, уособленням якої й був государ-імператор. Відповідальність передбачалася як за навмисне протиправне діяння, так і за будь-який злочин щодо цієї особи.

Крім того, окремо вказувалося на кримінальну відповідальність за будь-яке насильство відносно стосовно особи государя-імператора без вказівки на мету вчинення такого діяння.

Ст. 264 Уложення встановлювало відповідальність за приготування до злочину, передбаченого ст. 263 цього акту. Злочин вважався закінченим і у такому випадку, коли винним було запропоновано іншій особі взяти участь у злочинних діяннях проти государя-імператора, або коли для виконання злочинних намірів було складено змову чи співтовариство, або коли особа вступила до такого співтовариства чи приєдналася до змови, або коли особа усно чи письмово виклала свої думки та припущення щодо вчинення таких діянь, або якимось іншим чином приступила до приготування до злочину. Як бачимо, відповідальність наступала не тільки за дійсне умисне створення умов для подальшого здійснення злочину, але і за висловлення наміру здійснити злочин.

У ст. 265 Уложення говориться про відповідальність співучасників у злочинних діяннях проти священної особи государя-імператора. Цікаво, що у цьому акті були перераховані всі відомі на сьогодні форми співучасті, а також встановлювалася кримінальна відповідальність за недонесення про злочин (особа знала та мала можливість донести про зловмисництво або про зловмисників, але не виконала цього обов'язку).

Ст. 266 перераховує всі ті ж елементи складу злочину та тих самих суб'єктів, що були вказані у ст. ст. 263-265 Уложення, але у ролі потерпілих у даному випадку виступали спадкоємець престола, дружина государя-імператора та інші члени імператорського дому.

За все вчинене, незалежно від ступеню участі та вини, санкції вказаних статей передбачали однакове покарання: позбавлення всіх прав стану та смертна кара.

Незважаючи на те, що структура та формулювання норм Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року були досить недосконалими, цей нормативно-правовий документ підняв кримінальний закон Російської імперії на якісно новий рівень, завдяки чому деякі принципи даного акту існують і у сучасному кримінальному законодавстві, у *тому числі* і в *Кримінальному кодексі України*. Певні спроби усунути протиріччя і повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року були вчинені в Кримінальному уложенні 22 березня 1903 року[7, 300]. Ст. 99 Кримінального уложення 1903 року передбачала кримінальну відповідальність за посягання на життя, здоров'я, свободу та взагалі на недоторканність як государя-імператора, так і його дружини та спадкоємця престолу без вказівки на ціль такого посягання, або, окремо, повалення царюючого імператора з престолу, позбавлення його верховної влади, чи обмеження прав цієї влади. Окремим пунктом вказувалося, що посяганням вважається як скоєння такого тяжкого злочину, так і замах на нього. У всіх випадках санкцією передбачалося одне покарання — смертна кара.

Позитивним було те, що диспозиція статті стала більш лаконічною, більш чіткою та конкретною, злочин прямо визнавався тяжким, хоч із змісту санкції і у попередніх кримінально-правових актах було зрозуміло, що такі злочини вважалися тяжкими і захист верховної влади монарха був пріоритетним напрямком кримінально-правової охорони. Негативним можна вважати, що у Кримінальному уложенні 1903 року поняття "верховна влада", як і раніше, обмежувалася особами государя-імператора та членами імператорського дому.

1. Таким чином, можна вважати, що розвиток і удосконалювання правової системи і законодавства завжди стимулюється необхідністю розв"зання головного протиріччя між новими об'єктивними процесами розвитку суспільства і держави та відсталою юридичною формою їхнього відображення. 2. З проаналізованих вище основних тенденцій розвитку законодавства про посягання на життя державних діячів у дореволюційній Росії ми бачимо, що законодавець завжди повинен був ураховувати негативні явища і процеси суспільного розвитку, окремі з яких підлягали криміналізації. 3. Суттєво впливали на формулювання кримінально-правових норм, які захищали носіїв вищої державної влади такі важливі аспекти, як рівень суспільної свідомості і суспільна думка у принципових питаннях; досягнення науки кримінального права; кримінологічні параметри злочинності в цілому і в її окремих видах; історичні традиції і наступність у правовому регулюванні та законодавчій техніці. 4. У сучасних умовах підвищення ефективності кримінально-правової протидії посяганням на життя державних та громадських теж неможливе без максимально повного урахування досвіду попередніх вітчизняних правових систем.

Література

1. Веретенников В. И. История Тайной канцелярии петровского времени. — Х., 1910. — 306 с.

2. Голикова Н. Б. Политические процессы при Петре I. — М., 1957. — 337 с.

3. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70000 слов/ Под ред Н. Ю. Шведовой. — 22-е изд., стер. — М.: Рус. яз., 1990. — 816 с.

4. Российское законодательство X-XX в. в.: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1986. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского центрального государства. — 519 с.

5. Российское законодательство X-XX в. в.: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1986. — Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. — 511 с.

6. Российское законодательство X-XX в. в.: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1986. — Т. 6. — 431 с.

7. Российское законодательство X-XX в. в.: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1986. — Т. 9. — 352 с.

8. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. — Петроград, 1915. — 395 с.

9. Штамм С. И. Судебник 1497 года. — М., 1955. — 160 с.

А. С. Сотула

Херсонский юридический институт Национального университета внутренних дел,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
ул. Фонвизина, 1, Херсон, 73000, Украина

ПОНЯТИЕ ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА ЖИЗНЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИЛИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ В ИСТОРИИ УГОЛОВНОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию истории понятия — *государственный и общественный деятель*, посягательства на жизнь государственного или общественного деятеля, изменениям законодательства относительно этой категории преступлений, признаков и элементов состава этого преступления. Можно сделать вывод о преемственности прошлого идейного опыта в современных законодательных реформах України и актуальности исследований в историческом плане.

Ключевые слова: уголовное право, уголовная ответственность, посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля.